

"Drang nach Osten" als Visiotyp im polnischen konservativen Mediendiskurs

Waldemar Czachur (Uniwersytet Warszawski)
Marcin Poprawa (Uniwersytet Wrocławski)

Kollokwium Lingwistyczne 43
Instytut Filologii Germańskiej UW
6 czerwca 2024 roku

Fragen / pytania

- ‚Drang nach Osten‘: Od hasła do wizjotypu / Vom Schlagwort zum Visiotyp = od kodacji werbalnej do kodacji wizualnej / von der verbalen zur visuellen Kodierung
- Jakie zasoby semiotyczne są uruchamiane przy wizjotypie ‚Drang nach Osten‘?

Struktur / struktura

- 1) Wprowadzenie // Einfuehrung: cele i przedmiot // Ziele und Gegenstand
- 2) Historia hasła/stereotypu // Geschichte des Begriffs/Stereotyps ,Drang nach Osten'
- 3) Użycie w polskim parlamencie // Verwendung im polnischen Parlament
- 4) Multimodalna Analiza // Multimodale Analyse: składniki wizjotypu / Bestandteile des Visiotyps

Stan badań / Forschungsstand

- **Perspektywa historyczna i kulturoznawcza / geschichtliche und kulturwissenschaftliche Perspektive**
- WIPPERMANN, WOLFGANG (1981): *Der 'deutsche „Drang nach Osten“'. Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*. Darmstadt.
- PATECKA-FRAUENFELDER, ANNA (2010): *Stereotyp „Drang nach Osten“ w prasie narodowej na przykładzie tygodnika „Myśl Polska”/ „Nowa Myśl Polska” (1989-2003)* [Das Stereotyp des „Drang nach Osten” in der nationalen Presse am Beispiel der Wochenzeitschrift „Myśl Polska”/ „Nowa Myśl Polska” (1989-2003)]. Toruń.
- MEYER, HENRY CORD (1996): *Drang nach Osten. Fortunes of a Slogan-concept in German Slavic Relations 1849-1990*. Bern.
- TKACZYŃSKI, JAN W. (1997): *Der ‚Drang nach Osten‘. Mythos und Realität eines Schlagwortes*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 45:5-20.

Stan badań / Forschungsstand

• **Perspektywa lingwistyczna/ linguistische Perspektive**

- LEUSCHNER, TORSTEN (2012): *The German Drang nach Osten. Linguistic Perspectives on Historical stereotyping*. In: *German Life and Letters* 65(1): 94–108.
- LEUSCHNER, TORSTEN (2013): *Der Deutsche ‘Drang nach Osten’. Plädoyer Für Eine Linguistisch Fundierte Historische Stereotypenforschung*. In: *Muttersprache* 123 (4):273–289.
- LEUSCHNER, TORSTEN (2018): *Historische Germanismen in europäischen Sprachen. Entlehnungen – Erinnerungsorte – diskursive Ressourcen*. In: CZACHUR, WALDEMAR / LÜGER, HEINZ-HELMUT (eds.): *Kollektives Gedächtnis und europäische Nachbarschaftsbilder. Beiträge aus kulturlinguistischer Perspektive*. Landau, 103–132.
- LEUSCHNER, TORSTEN / SCHRÖTER, MELANI (2015): *Von der Schlagwortforschung zur soziokognitiv orientierten Konstruktionsgrammatik: Das Beispiel ‘Drang nach Osten’*. In: LASCH, ALEXANDER / ZIEM, ALEXANDER (eds.): *Konstruktionsgrammatik IV. Konstruktionen als soziale Konventionen und kognitive Routinen*. Tübingen, 155–77.

Przedmiot badań / Untersuchungsgegenstand

- Titelseiten und Titelbilder von konservativen Zeitschriften und Magazinen: **Gazeta Polska, Wprost, wSieci (2013-2023)**
- multimodale Texte / teksty multimodalne => persuasive Funktion
- Bilder, Typografie und Sprache => deren Zusammenspiel trägt zur Bedeutungskonstitution bei
- Präbilder – Resemiotisierung durch Interfiguralität/Intertextualität.

① *Drang nach Osten* – dzieje hasła w dyskursach propagandowych

1. W kulturze niemieckiej hasło prymarnie związane z filozofią „ducha narodu” i konceptami artystyczno-rewolucyjnymi romantyzmu (XIX w.).
2. W II poł. XIX w. jako składnik programu politycznego *Mitteleurop*y - w opozycji do idei panslawistycznych i propagandy antypruskiej w Europie.
3. W Polsce jedna z najważniejszych klisz tworzących/ aktywizujących **heterostereotyp (propagandowy) Niemca** – dyskurs polityczny w XIX i XX w.:
 - J. Klaczko, *Die deutschen Hegemonen* (1849) → list otwarty do G. Gervinusa
 - K. Szajnocha, *Opowiadania historyczne* (1861) → *Drang nach Osten* - „parcie/ marsz na wschód”
 - Topika w prozie XIX wieku – figura **zaborcy („Krzyżaka”)**
4. Kolokacja popularna również w języku dyplomacji francuskiej i angielskiej (przeciwników polityki Bismarcka) → *marsz/ parcie na wschód a/ i teutońskie/ niemieckie/ germańskie zagrożenie*

5. Składnik historiografii (mediewistyki) XIX i XX wieku w dwóch znaczeniach:

- **w kulturze niemieckiej** amalgamat pojęciowy:

- aspiracje polityczno-kulturowe Prus i Cesarstwa Niemieckiego (po 1871 r.)
- program „postłannictwa kulturowego” (na wzór średniowiecznych idei kolonizacyjnych)

- **w kulturze polskiej (okresu zaborów):**

- „marsz na wschód” jako symbol ekspansjonizmu, militarizmu i rewizjonizmu:

postłannictwo niemieckie → Krzyżacy → Kulturkampf (Bismarcka), Hakata

- także jako quasi-termin → pierwsze odczytania przez G. Labudę (1963)

ideologem –
wariantywnie profilowany

Drang nach Osten

(XIX w.)

dunkler Drang

Sturm und Drang

(XVIII/ XIX w.)

metaforyczne nazewnictwo prądów
artystyczno-ideowych

② Hasło *Drang nach Osten* – jako składnik stereotypu propagandowego w dyskursie politycznym w Polsce w XIX i XX wieku

składniki heterostereotypu *Niemca* od XIX w.

① *Michel/ Michał(ek) → Prusak*

(ważna transformacja pod koniec XVIII w.)

② *Krzyżak (kulturträger) → Prusak → Prusak=Krzyżak*

(okres zaboru pruskiego i rządów Bismarcka)

③ amalgamat *Niemiec-Prusak-Krzyżak*

(okres II RP i Republiki Weimarskiej)

④ *Krzyżak → kulturträger → hitlerowiec*

(mutacje w latach 1939-1945)

„*Drang nach Osten*”

- *germanizacja*
- *kolonializm (Kulturkampf)*
- *żelazny kanclerz + „ausrotten”*
- *pikelhauba*

- *pochód na Wschód*
- *zaborczość + pruska, germańska, teutońska*
- *Lebensraum, korytarz (po 1933 r.)*

- *militaryzm niemiecki/ germański/ hitlerowski*
- *hitlerowski = krzyżacki*

③ Narodziny →
rozwój →
multiplikacje
formuły
Drang nach Osten
w dyskursie
politycznym
(propagandowym)
w XX wieku

Wyniki analizy
semantyczno-
leksykalnej
KORPUS DYSKURSU
PARLAMENTARNEGO

1918-1939

- umacnianie składników formuły *Drang nach Osten*
- proces nazwotwórczy internacjonalizmu w polszczyźnie (w języku polityki)

1945-1989

- mutacja wybranych składników i znaczeń kontekstowych na poziomie narracji o II wojnie światowej
- związek z propagandą i mitami politycznymi PRL-u

1989-2022

- wygaszanie użycia idiomu w polszczyźnie i w języku polityki
- transpozycja wybranych składników na poziom klisz dostosowanych do profilu ideologicznego wspólnot dyskursu

1.
„Drang nach Osten”
jako powszechnie
używany składnik
kolokacji

- *stary program / dawny plan „Drang nach Osten”*
[Der alte Programm / Der ehemalige Plan „Drang nach Osten“] (11 III 1931)
 - *odwieczne Drang nach Osten; wieczny niemiecki Drang nach Osten*
[der ewige Drang nach Osten; der ewige deutsche Drang nach Osten]
(29 VII 1939)
- **substytuty:**
- *Sturm und Drang Periode* (25 III 1929)

2.
wybrane składniki
tworzące znaczenie
„parcie/ marsz na
Wschód”
(lata 30. XX w.:
Republika
Weimarska →
Trzecia Rzesza)

- **w otoczeniu epitetów:**
- *pruski* [preußisch], *krzyżacki* [auf Kreuzritter bezogen], *germański* [germanisch] + *hitlerowski* [hitlerisch/nationalsozialistisch] (1933-1939)
- **Drang nach Osten = polityka Niemiec wobec Polski:**
- *krok niemieckości wojującej* [Schritt des kämpferischen Deutschtums] (11 III 1931)
 - *zalew germański* [Germanenflut] (1925)
 - *zaborczość teutońska/ pruska* [teutonisch-preußische Besessenheit/Besitzansprüche] (10 I 1922) + *Lebensraum* (ok. 1938)

Faza druga: 1945-1989

- osłabienie formuły i powiązanie z propagandową narracją na temat II wojny światowej
- umocnienie stereotypu *Niemca – krzyżaka – hitlerowca* (od 1939 r.)
- selektywny dobór składników na tle narracji i sterowanej pamięci zbiorowej o II wojnie światowej
- **dwa obrazy polityki polsko-niemieckiej (NRD oraz RFN) (retoryka zimnej wojny)**
- **stereotyp propagandowy „złego Niemca” (RFN) i „dobrego Niemca” (NRD)**
- ***Drang nach Osten* inwektywa → imperializm państw zachodnich i „reakcja”**

przemiany formuły *Drang nach Osten* w propagandzie PRL-u

Przemiany
formuł werbalnych
tworzących zakres
semantyczny
hasła

• **Drang nach Osten**

• **Lebensraum**

• **Neuordnung** (*nowy porządek*)

• **Kreuzrittertum im Zeichen des Hakenkreuzes/Hitler**
(*krzyżactwo spod znaku swastyki, hitleryzm*)

• **Die imperialistische Politik Deutschlands** (*imperialistyczna polityka Niemiec*)

• **Expansion/Dominanz des Westens** (*ekspansja na wschód*)

przed 1939 r.

1939-1945

od 1945 r.

Wybrane składniki stereotypu w układzie fasetowym

‘Hitlerismus als Kumulation der Politik des Drangs nach Osten’

- Przeklęte hasło „Drang nach Osten”
[Verfluchtes Schlagwort „Drang nach Osten”] (3-4 II 1950)
- Ideologia i praktyka Drang nach Osten, Kulturkampf, Hakaty i „Mein Kampf” – zbrodniczej emanacji nacjonalizmu niemieckiego
[Ideologie und Praxis Drang nach Osten, Kulturkampf eine verbrecherische Emanation des deutschen Nationalismus] (27 IV 1972)

‘Deutsche imperialistische Tradition als die wirtschaftliche (kapitalistische) Politik Deutschlands’

- gospodarka RFN – nowy Drang nach Osten
[Die deutsche Wirtschaft – der neue Drang nach Osten] (31 III 1949)
- „Drang nach Osten” niemieckich panów feudalnych, junkrów i imperialistycznego wielkiego kapitału
[„Drang nach Osten“ der deutschen Feudalherren, Junker und des imperialistischen Großkapitals] (18 VII 1952)

‘Deutscher Imperialismus - deutscher Revisionismus’

- wychowywać młodzież w duchu militaryzmu i „Drang nach Osten” [die Jugend im Geiste des Militarismus und des „Drang nach Osten“ zu erziehen] (17 II 1960)

‘Westliche Länder mit Deutschland an der Spitze als Gefahr für den Frieden in den sozialistischen Ländern und der UdSSR’

- nowy Drang nach Osten, tym razem z szaleńczymi sojusznikami z bloku atlantyckiego [ein neuer Drang nach Osten, diesmal mit den verrückten Verbündeten des Atlantikblocks] (21 X 1960)

Na tle propagandowej narracji o II wojnie światowej

PRL
(1945-1989)

II RP (1939-1945)

swoi

obcy

PZPR

- Układ Warszawski
 - NRD = Niemcy
- +

rząd londyński

zachodni imperialiści i rewizjoniści + Bonn (RFN)

-

• Nigdy więcej wojny!
• Nigdy więcej Września!

• granica na Odrze i Nysie
• zimna wojna, wyścig zbrojeń

-

Por.
M. Poprawa (2017);
W. Czachur, P. O. Loew (2022)

Faza trzecia: 1989-2022

- wyraźne osłabienie na poziomie leksykalnym → **wzrost na poziomie wizualnym**
- **w dyskursie eurosceptyków (do 2004)**

Drang nach Osten trwa!
[Drang nach Osten geht weiter!]
(6 VI 2002)

Dokonał się Anschluss Polski
do Unii Europejskiej
[Polens Anschluss
an die Europäische Union ist erfolgt]
(10 IX 2004)

- **po 1 maja 2004 roku wyłącznie w dyskursie przeciwników UE** (obraz „złego Niemca”)
 - „polityka UE → polityka Niemiec → ekspansja Niemiec → polityczny DnO”
 - cały kompleks semiotyczny przejęty przez poziom wizualny (**visual keys – wizjotypy**)

<p>‘EU-Erweiterung – ein Inbegriff der deutschen Expansion’ → ,Deutschlands Transitrouten durch Polen sind wie ein sogenannter Korridor‘</p>	<ul style="list-style-type: none"> „Unia Europejska, czytaj Niemcy, nakazały naszym dzielnym negocjatorom zgodzić się na poprzeczną sieć autostrad przez nasz kraj. Niemcy nakazały w myśl hasła Drang nach Osten, tym razem gospodarczym, wybudować sieć autostrad w poprzek kraju i zatrzymać kolej” <p>[Die Europäische Union, sprich Deutschland, hat unseren tapferen Unterhändlern befohlen, einem quer verlaufenden Autobahnnetz durch unser Land zuzustimmen. Deutschland hat angeordnet, nach dem Motto Drang nach Osten, diesmal wirtschaftlich, ein Autobahnnetz quer durch das Land zu bauen und die Eisenbahn zu stoppen] (11 IV 2004)</p>
<p>‘Aktueller Drang nach Osten als Wirtschaftskrieg‘</p>	<ul style="list-style-type: none"> „Wojna ekonomiczna, niemiecki Drang nach Osten, bez jednego wystrzału, odbywający się przy pomocy euro (...) Niemcy idą, kroczą regularnie” <p>[Der Wirtschaftskrieg, der deutsche Drang nach Osten, ohne einen einzigen Schuss, findet mit dem Euro statt (...) Deutschland geht, geht regelmäßig] (15 IV 2004)</p>
<p>‘Die Europäische Union ist Deutschland‘</p>	<ul style="list-style-type: none"> „To Unia Europejska stała już niemieckim narzędziem pozwalającym odzyskać to, co Niemcu utraciły po II wojnie światowej” <p>[Es ist die Europäische Union, die bereits zum Werkzeug Deutschlands geworden ist, um das zurückzugewinnen, was Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg verloren hat] (1 XII 2004)</p>

Stereotyp a/ i wizjotyp

**Rekontekstualizacja składników konotacyjnych hasła
Drang nach Osten w reprezentacjach wizualnych**

Wnioski z analizy multimodalnej tygodników opinii (2013-2023)

- „Gazeta Polska“
- „wSieci“
- „Tygodnik Solidarność“
- „Wprost“

① Składniki propagandowego stereotypu *Prusaka/hitlerowca* w planie wizualnym → rekontekstualizacja → **wizjotyp**

„Gazeta Polska“,
26.05.2021

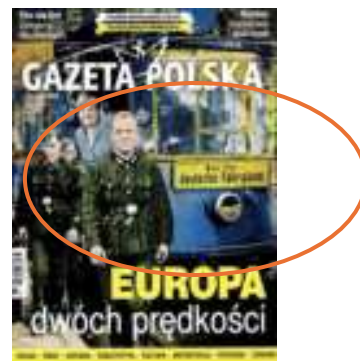
„Gazeta Polska“,
20.07.2022

„Gazeta Polska“,
15.03.2017

„Gazeta Polska“,
13.10.2013

❶ **pierwszy porządek:** aktualizacja konotacji zawartych w stereotypie:

- Prusak w pikelhaubie →
- hitleryzm + LTI

aktualizacja porządku
oznaczania

❷ **drugi porządek:** wprowadzenie wizerunków aktorów w ramę wizualną

X → Y / X jak Y

- Prusak (dziedzic pruski)
- hitlerowiec/ esesman/ Goebbels

porządek oznaczania
(predykcja)

❸ **porządek trzeci:** transpozycje między obiektami wkomponowanymi w różne modusy, np.:

kod logowizualny: „Gott mit uns” (grafia) / kod wizualny: retusz fotografii (symbolika okupowanej Warszawy)

modalność
(redundancje i transpozycje
między planem wizualno-
werbalnym)

🕒 Aktualizacje i rekontekstualizacje toposów kultury powiązanych ze stereotypem Niemca-Krzyżaka-Prusaka

			
<p>„Gazeta Polska“, 2.06.2021</p>	<p>„Gazeta Polska“, 14.06.2023</p>	<p>„wSieci Historii“, Dezember 2018</p>	<p>„Tygodnik Solidarność“, 28.11.2022</p>
<p>Die Deutschen jagten auf Turów</p>	<p>Deutscher Angriff auf die polnische Wirtschaft. Sie trafen Turów, wollen das polnische Atom blockieren</p>	<p>Blut und Eisen. Die Bösewichte in der Beziehung zwischen Deutschen und Polen</p>	<p>Neuer deutscher Lebensraum Rafał Woś: Dieses Imperium bewährt sich nicht</p>

Titelseiten mit visuellen Topoi mit Bezug zu Kreuzrittern, Preußen und Nationalsozialismus [‘Hitlerismus’]

③ Multiplikacje stereotypu „złego Niemca” → wybrane metafory wizualne

„wSieci”, 10.01.2016

Verschwörung gegen Polen.
Von Targowica bis KOD von Zarin
Katharina bis Merkel

„Wprost”, 10.01.2016 /11-
17.01.2016

Sie wollen Polen erneut/wieder
überwachen/kontrollieren

„Gazeta Polska Codzienna”
4.01.2016

Deutschland greift erneut/wieder
Polen an

Titelseiten mit visuellen Topoi mit Bezug zu Präbildern

Literaturverzeichnis

- ARENDARSKA, JUSTYNA / ŁADA-KONEFAŁ, AGNIESZKA / SENDHARDT, BASTIAN (2021): *Nachbarschaft im Rahmen. Wie Deutsche und Polen einander medial betrachten*. Wiesbaden.
- BARTMIŃSKI, JERZY (2009): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- BEHR, MANFRED (2003): *Visuelle Argumentation: Schlüsselbilder im Selbstverständnis von Kulturen*. In: *Jahrbuch Medienpädagogik*, 3, 83–104.
- BENDER, PETER (1992): *Deutsche Ostpolitik*. In: Kobylińska, Ewa / Lawaty, Andreas / Stephan, Rüdiger (eds.): *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe*. München, Zürich, S. 437-443.
- CZACHUR, WALDEMAR (2011): *Einige Überlegungen zur Kategorie des diskursiven Weltbildes*. In: *Muttersprache* 2:97-103.
- CZACHUR, WALDEMAR / LOEW, PETER OLIVER (2021): *“Nie wieder Krieg”. Der 1. September in der Erinnerungskultur Polens und Deutschlands zwischen 1945 und 1989*. Wiesbaden.
- CZACHUR, WALDEMAR / LÜGER, HEINZ-HELMUT (2018): *Kollektives Gedächtnis und transnationale Herausforderungen für die Kulturlinguistik*. In: Czachur, Waldemar / Lüger, Heinz-Helmut (eds.): *Kollektives Gedächtnis und europäische Nachbarschaftsbilder. Beiträge aus kulturlinguistischer Perspektive*. Landau, 7-22.
- CZACHUR, WALDEMAR / OPIŁOWSKI, ROMAN / SMYKAŁA, MARTA (2022): *Multimodal Practices of Empathy and Fear in Polish Refugee Discourse: Analysis of Magazine Covers*. In: *GEMA Online® Journal of Language Studies* 22(3): 63–85.
- CZACHUR, WALDEMAR / PAPPERT, STEFFEN (2019): *Visueller Populismus: Eine Analyse multimodaler Praktiken anhand von Wahlplakaten aus Deutschland und Polen*. In: *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie (OBST)* 95:103-127.
- DĄBROWSKA-BURKHARDT, JAROCHNA (1999): *Stereotype und ihr sprachlicher Ausdruck im Polenbild der deutschen Presse. Eine textlinguistische Untersuchung*. Tübingen.
- DĄBROWSKA-BURKHARDT, JAROCHNA (2021): *Contemporary Stereotypes within German-Polish Relations: A Linguistic Approach*. In: Pleszczynski, Andrzej / Vercamer Grischa (eds.): *Germans and Poles in the Middle Ages. The Perception of the ‘Other’ and the Presence of Mutual Ethnic Stereotypes in Medieval Narrative Sources*. Leiden, 375–392.
- DĄBROWSKA-BURKHARDT, JAROCHNA / HANUS, ANNA (2022): *Defence or attack? The metaphor of war in a contrastive analysis of German and Polish political discourse*. In: *Lege artis. Language yesterday, today, tomorrow* VII (2):22-43.
- FILAR, MAGDALENA (2022): *Das Europabild und Stereotype in humoristischen Landkarten des 19. Jh. – eine multimodale ethnolinguistische Analyse*. In: *tekst i dyskurs – text und diskurs* 16:259–275.

- GARSZTECKI, STEFAN (1997): *Das Deutschlandbild in der offiziellen, der katholischen und der oppositionellen Publizistik Polens 1970-1989. Feindbild kontra Annäherung*. Marburg.
- HELD, GUDRUN (2005): *Covers – ein multimodaler Kontakttext im aktuellen Info-Marketing*. In: LENK, HARMUT / CHESTERMAN, ANDREW (eds.): *Presstextsorten im Vergleich*. Hildesheim, 323-350.
- HELD, GUDRUN (2006): *Überlegungen zur visuell-verbale Rhetorik auf Zeitschriften-Covers*. In: Franceschini, R. & Stillers, R. & Moog-Grünwald, M. & Penzenstadler, F. & Becker, N. & Martin, H. (eds.). *Retorica: Ordnungen und Brüche*. Tübingen, 147-162.
- HELD, GUDRUN (2007): *Verfahren intermodaler Spannung in Kontakttexten: Beobachtungen am Beispiel typischer Formulierungsstrategien auf Zeitschriften-Covers*. In: Ackermann, K. & Moser-Kroiss, J. (eds.). *Gespannte Erwartungen, Beiträge zur Geschichte der literarischen Spannung*. Berlin, 239–263.
- KACZMAREK, DOROTA (2018): *Binationale Diskursanalyse. Grundlagen und Fallstudien zum deutsch-polnischen medialen Gegendiskurs*. Łódź.
- KLEIN, JOSEF (1994): *Sprachliche Mechanismen bei der Bildung nationaler Vorurteile*. In: Gruzca, Franciszek et al. (Hrsg.): *Vorurteile zwischen Deutschen und Polen. Materialien des deutsch-polnischen wissenschaftlichen Symposiums 9. bis 11. Dezember 1992*. Warschau, 129–146.
- KLUG, NINA-MARIA (2015): *Zur Eigentlichkeit des bildlichen Zeichens*. In: Claudia Brinker-von der Heyde, Nina Kalwa, Nina-Maria Klug und Paul Reszke (Hrsg.): *Eigentlichkeit. Zum Verhältnis von Sprache, Sprechern und Welt*. Berlin/Boston, 501-522.
- KLUG, NINA-MARIA (2016): *Multimodale Text- und Diskursemantik*. In: KLUG, NINA-MARIA / STÖCKL, HARTMUT (Hrsg.): *Handbuch Sprache im multimodalen Kontext*. Berlin/Boston, 165–189.
- LABUDA, GERARD (1964): *A Historiographic Analysis of the German Drang nach Osten*. In: *Polish Western Affairs* 5 (1964), S. 221-265.
- Lemberg, Hans (1992): *Der ‚Drang nach Osten‘ – Mythos und Realität*. In: KOBYLŃSKA, EWA / LAWATY, ANDREAS / STEPHAN, RÜDIGER (eds.): *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe*. München, Zürich, S. 22-28.
- LEUSCHNER, TORSTEN (2002): *Der ‚Drang nach Osten‘ zwischen Publizistik und Historiographie. Neues und Veraltetes aus der Feder von Henry Cord Meyer*. In: Internet-Plattform KAKANIEN REVISITED <http://www.kakanien-revisited.at/rez/Teuschner3.pdf> (Letzter Zugriff am 12.06.2023)
- LEUSCHNER, TORSTEN (2012): *The German Drang nach Osten. Linguistic Perspectives on Historical stereotyping*. In: *German Life and Letters*, 65(1): 94-108.
- LEUSCHNER, TORSTEN (2013): *Der Deutsche ‚Drang nach Osten‘. Plädoyer Für Eine Linguistisch Fundierte Historische Stereotypenforschung*. In: *Muttersprache* 123 (4):273–289.
- LEUSCHNER, TORSTEN / SCHRÖTER, MELANI (2015): *Von der Schlagwortforschung zur soziokognitiv orientierten Konstruktionsgrammatik: Das Beispiel ‚Drang nach Osten‘*. In: LASCH, ALEXANDER / ZIEM, ALEXANDER (Hrsg.): *Konstruktionsgrammatik IV. Konstruktionen als soziale Konventionen und kognitive Routinen*. Tübingen, 155–77.

- OPIŁOWSKI, ROMAN (2008): *Die Interbildlichkeit und deren sprachliche Unterstützung in den Titelseiten des Magazins Der Spiegel*. In: *Zeitschrift für Angewandte Linguistik* 49:45-72.
- OPIŁOWSKI, ROMAN (2011): *Text- und Bildkulturen in der Kontakttextsorte „Cover“: Ein intra- und interkultureller Blick*. In: Bartoszewicz, Iwona / Szczęk, Joanna / Tworek, Artur (eds.): *Germanistische Linguistik im interdisziplinären Gefüge II. Linguistische Treffen in Wrocław*. Wrocław – Dresden, 171-179.
- OPIŁOWSKI, ROMAN (2012): *Interikonizität als Gestaltungsstil und Werbestrategie in Titelbildern*. In: Grösslinger, Christian / Held, Gudrun / Stöckl, Hartmut (eds.): *Presstextsorten jenseits der ‚News‘*. Frankfurt am Main u. a., 37–51.
- OPIŁOWSKI, ROMAN (2015): *Der multimodale Text aus kontrastiver Sicht. Textdesign und Sprache- Bild-Beziehung in deutschen und polnischen Presstexten*. Wrocław, Dresden.
- ORŁOWSKI, HUBERT (1996): *„Polnische Wirtschaft“ Zum deutschen Polendiskurs der Neuzeit*. Wiesbaden.
- PAPPERT, STEFFEN (2017): *Plakatbusting: Zur Umwandlung von Wahlplakaten in transgressive Sehflächen*. In: Kämper, Heidrun / Wengeler, Martin (Hrsg.): *Protest – Parteienscheit – Politikverdrossenheit. Politikkritik in der Demokratie*. Bremen, 55–75.
- PATECKA-FRAUENFELDER, ANNA (2010): *Stereotyp „Drang nach Osten“ w prasie narodowej na przykładzie tygodnika „Myśl Polska“/ „Nowa Myśl Polska“ (1989-2003)*. Toruń.
- PIEKOT TOMASZ (2007): *Językowa i wizualna reprezentacja stereotypu (rekonesans badawczy)*. In: Szpila, Grzegorz (eds.): *Język polski XXI wieku: analizy, oceny, perspektywy*. Kraków, 61–70.
- PLEITNER, BERIT (2013): *„Drang nach Osten“*. In: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32832 (Stand 05.01.2021).
- POPRAWA, MARCIN (2020a): *Typografia w służbie propagandy. Wizualne i perswazyjne aspekty druków ulotnych z lat 1918–1939* [Typografie im Dienste der Propaganda. Visuelle und persuasive Aspekte der Flugblätter von 1918-1939]. In: *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie* 18/2:175-201.
- POPRAWA, MARCIN (2020b): *Przestrzenie słowno-obrazowe w propagandowych drukach ulotnych lat 1918–1939. Próba analizy w świetle lingwistyki tekstowej i teorii wizualności* [Wort-Bild-Flächen in Propagandaschriften der Jahre 1918-1939. Ein Analyseversuch im Lichte der Textlinguistik und der Visualitätstheorie]. In: *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie* 17/1:203–230.
- PÖRKSEN, UWE (2000): *Visiotype. Die Welt der zweiten Anschauung*. Rote Revue. *Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur*, 4(78), 12–16. SCHMITZ, ULRICH (2011): *Sehflächenforschung. Eine Einführung*. In: Hajo Diekmannshenke & Michael Klemm (Hrsg.): *Bildlinguistik. Theorien – Methoden – Fallbeispiele*. Berlin, 23–42.
- Schwender, C., Petersen, T. (2016): *Visuelle Stereotype in der Kommunikationsforschung*. In: Lobinger, K. (eds) *Handbuch Visuelle Kommunikationsforschung*. https://doi.org/10.1007/978-3-658-06738-0_
- Stöckl Hartmut (2008): *Was hat Werbung zu verbergen? Kleine Typologie des Verdeckens*. In: Pappert Steffen, Schröter Melani, Fix Ulla (red.): *Verschlüsseln, Verbergen, Verdecken in öffentlicher und institutioneller Kommunikation*. Berlin, 171–196.

- Stöckl Hartmut (2016): Multimodalität – semiotische und textlinguistische Grundlagen. In: Klug Nina-Maria, Stöckl Hartmut (red.): Handbuch Sprache im multimodalen Kontext. Berlin–Boston, 3–35.
- STOMMA, STANISŁAW (1980): *Czy fatalizm wrogości? Refleksje o stosunkach polsko-niemieckich 1871-1933* [Der Fatalismus der Feindschaft? Überlegungen zu den deutsch-polnischen Beziehungen 1871-1933]. Kraków.
- SZAROTA, TOMASZ (1996): *Niemcy i Polacy. Wzajemne postrzeganie i stereotypy*. Warszawa.
- SZCZEPANIAK, JACEK (2021): *Multimodale Praktiken der Konstruktion von Emotionen in printmedialen Diskursen*. In: *Forum Filologiczne Ateneum* 1:85–98.
- TAZBIR, JANUSZ (1992): *Die ‘Kreuzritter’ – kurze Geschichte und lange Legende*. In: KOBYLIŃSKA, EWA / LAWATY, ANDREAS / STEPHAN, RÜDIGER (eds.): *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe*. München, Zürich, 28-34.
- TKACZYŃSKI, JAN W. (1997): *Der ‚Drang nach Osten‘. Mythos und Realität eines Schlagwortes*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 45:5-20.
- WEBER, PIERRE-FRÉDÉRIC (2015): *Timor Teutonorum: Angst vor Deutschland seit 1945. Eine europäische Emotion im Wandel*. Paderborn.
- WIPPERMANN, WOLFGANG (1981): *Der ‘deutsche “Drang nach Osten”’. Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*. Darmstadt.
- WÓJCICKA, MARTA (2019): Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej, Lublin.
- WÓYCICKI, KAZIMIERZ (1990): *Czy bać się Niemców? Słowo wstępne Stanisław Stomma*. Warszawa.
- WRZESIŃSKI, WOJCIECH (2007): *Sąsiad. Czy wróg? Ze studiów nad kształtowaniem się obrazu Niemca w Polsce w latach 1795-1933*. Wrocław.
- ZIENTARA, BENEDYKT (1981): Zum Problem des geschichtlichen Terminus “Drang nach Osten”. In: Dralle, Lothar (eds.): *Preußen, Deutschland, Polen im Urteil polnischer Historiker. Eine Anthologie, Band 1*. Berlin, 171–181.